

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 351.74:351.746.1(477)

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2025.36.14>

ІНСТИТУТ ЮРИДИЧНОГО ОBOB'ЯЗКУ ГРОМАДЯНИНА, ЙОГО МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ

Волошанівська Тетяна Володимирівна,

orcid.org/0000-0002-1060-5412

доктор юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінально-правових

дисциплін інституту права та безпеки

(Одеський державний університет

внутрішніх справ, м. Одеса, Україна)

В статті здійснено аналіз інституту юридичного обов'язку громадянина, а також механізмів його формування та реалізації з метою визначення взаємозв'язку з правами людини й обмеженнями прав. Юридичний обов'язок громадянина є одним із ключових інститутів правової системи, що забезпечує стабільність, порядок та гармонійне функціонування суспільства, становить невід'ємну частину правового статусу особи, доповнюючи права та свободи громадян. Юридичний обов'язок визначається як встановлена нормами права необхідність певної поведінки особи, що має на меті забезпечення прав та законних інтересів інших суб'єктів права.

Формування юридичних обов'язків громадян відбувається через систему правових норм, закріплених у конституції, законах та підзаконних актах. Конституція виступає основним джерелом, визначаючи базові обов'язки, такі як дотримання законів, сплата податків та захист Вітчизни. Держава відіграє ключову роль у цьому процесі, використовуючи законодавчу владу для встановлення обов'язків та обмежуючи певні права у разі суспільної необхідності. Так наприклад, військовий обов'язок може обмежувати право на свободу пересування, а екологічний обов'язок – право на вільне використання власності. Важливим є забезпечення балансу між правами та обов'язками, щоб уникнути надмірного обмеження свобод. Міжнародні стандарти прав людини наголошують на пропорційності таких обмежень.

Водночас правова культура та правосвідомість громадян суттєво впливають на сприйняття та добровільне виконання цих обов'язків. У суспільствах із високим рівнем правової культури громадяни схильні добровільно дотримуватися встановлених норм, тоді як низький рівень правосвідомості вимагає посилення примусових механізмів.

Зроблено висновок, що юридичний обов'язок громадянина є складним і багатогранним інститутом, що забезпечує функціонування правової системи та гармонію в суспільстві, вони тісно пов'язані з правами людини, а їх виконання є умовою

стабільності суспільства. Його формування ґрунтується на правових нормах, тоді як реалізація залежить від правової культури, правосвідомості та ефективності державних механізмів, де для підвищення добровільного виконання обов'язків необхідне посилення правового виховання та довіри до державних інституцій.

Ключові слова: права людини, міжнародні стандарти прав людини, права громадянина, обмеження прав, юридичні обов'язки, конституційні обов'язки, військовий обов'язок, воєнний стан, юридичний обов'язок у сфері освіти та виховання, екологічний обов'язок, юридичний обов'язок громадян у податковій сфері, правове виховання, правова культура, правосвідомість.

THE INSTITUTE OF THE CITIZEN'S LEGAL OBLIGATION, ITS MECHANISM OF FORMATION AND IMPLEMENTATION

Voloshanivska Tetiana Volodymyrivna,
 orcid.org/0000-0002-1060-5412
 Doctor of Juridical Sciences, Associate
 Professor,
 Associate Professor at the Department
 of Criminal Law Disciplines Institute
 of Law and Security
 (Odesa State University of Internal Affairs,
 Odesa, Ukraine)

The article analyzes the institution of the legal duty of a citizen, as well as the mechanisms of its formation and implementation in order to determine the relationship with human rights and restrictions on rights. The legal duty of a citizen is one of the key institutions of the legal system, ensuring stability, order and harmonious functioning of society, and is an integral part of the legal status of a person, complementing the rights and freedoms of citizens. A legal obligation is defined as a legal requirement for a person to behave in a certain way, which is intended to ensure the rights and legitimate interests of other legal entities.

The formation of legal obligations of citizens occurs through a system of legal norms enshrined in the constitution, laws and by-laws. The constitution serves as the main source, defining basic obligations such as compliance with laws, payment of taxes and defense of the Fatherland. The state plays a key role in this process, using legislative power to establish obligations and restrict certain rights when necessary. For example, military duty may restrict the right to freedom of movement, and environmental duty the right to the free use of property. It is important to ensure a balance between rights and responsibilities to avoid excessive restrictions on freedoms. International human rights standards emphasize the proportionality of such restrictions.

At the same time, the legal culture and legal awareness of citizens significantly affect the perception and voluntary fulfillment of these obligations. In societies with a high level of legal culture, citizens tend to voluntarily comply with established norms, while a low level of legal awareness requires strengthening coercive mechanisms.

It is concluded that the legal duty of a citizen is a complex and multifaceted institution that ensures the functioning of the legal system and harmony in society, they are closely related to human rights, and their implementation is a condition for the stability of society. Its formation is based on legal norms, while implementation depends on legal culture, legal awareness, and the effectiveness of state mechanisms, where increasing voluntary fulfillment of obligations requires strengthening legal education and trust in state institutions.

Key words: human rights, international human rights standards, citizen's rights, restrictions on rights, legal obligations, constitutional obligations, military duty, martial law, legal obligation in the field of education and upbringing, environmental duty, legal obligation of citizens in the tax sphere, legal education, legal culture, legal awareness.

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження інституту юридичного обов'язку громадянина зумовлена необхідністю осмислення механізмів його формування та реалізації в умовах сучасних викликів, таких як воєнний стан, екологічні загрози, трансформація податкової політики та глобалізаційні процеси. Саме юридичні обов'язки громадян відіграють важливу роль у підтримці балансу між правами людини та інтересами суспільства, що особливо важливо в контексті міжнародних стандартів прав людини.

Огляд останніх досліджень. Схожу до нашої проблематику досліджували науковці такі, як Д. Белова, М. Белова, Р. Зуєв, М. Миколаєнко, А. Колодій, А. Олійник, О. Скакун, П. Рабінович, Т. Попович, О. Фрицький, М. Цвік, Ю. Шматова та інші. Однак, свою увагу вони звертали на загальні положення або аналізувати більш загальні, суміжні чи спеціальні виклики.

Мета статті полягає в тому щоб комплексно дослідити інститут юридичного обов'язку громадянина, здійснити аналіз механізмів його формування та реалізації, а також визначити взаємозв'язок з правами людини й обмеженнями прав.

Виклад основних положень. Юридичний обов'язок громадянина є одним із ключових інститутів правової системи, що забезпечує стабільність, порядок та гармонійне функціонування суспільства, становить невід'ємну частину правового статусу особи, доповнюючи права та свободи громадян. Юридичний обов'язок визначається як встановлена нормами права необхідність певної поведінки особи, що має на меті забезпечення прав та законних інтересів інших суб'єктів права. Науковиця О. Скакун зазначила, що юридичний обов'язок це вид і міра належної (або необхідної) поведінки суб'єкта права, встановлені юридичними нормами задля задоволення інтересів правомочної особи, які забезпечуються державою. Структура юридичного обов'язку складається із трьох елементів: 1) необхідності зобов'язаного суб'єкта здійснювати певні дії (активні обов'язки) або утримуватися від них (пасивні обов'язки); 2) необхідності зобов'язаного суб'єкта реагувати на законні вимоги правомочної сторони; 3) необхідності нести юридичну відповідальність у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, якщо це суперечить вимогам правової норми [1, с. 352, 354]. На відміну від моральних чи соціальних обов'язків, юридичний обов'язок має формальний характер і передбачає юридичну відповідальність за його невиконання. Цей інститут тісно пов'язаний з правами людини, оскільки права одного суб'єкта корелюють з обов'язками іншого. Міжнародні стандарти прав людини, зокрема Загальна декларація прав людини (1948), підкреслюють, що реалізація прав можлива лише за умови виконання громадянами своїх обов'язків перед суспільством [2].

Слід зазначити, що права людини не є абсолютними і можуть бути обмежені в інтересах суспільства, національної безпеки чи громадського порядку, де юридичні обов'язки часто виступають інструментом таких обмежень. Формування юридичних обов'язків громадян відбувається через систему правових норм, закріплених у конституції, законах та підзаконних актах. Науковиці Н. Крестовська, Л. Матвеева поділили обов'язки на природно-правові обов'язки, як саме собою зрозумілі обов'язки кожної людини: дотримуватися законів і виконувати їх, берегти навколишню природу і культурну спадщину людства, поважати права інших людей. Ці обов'язки впливають із

принципів і положень природного права і закріплюються в законах та позитивно-правові обов'язки, які прямо встановлені державою юридичні вимоги держави до індивідів, що проживають або перебувають на її території. Наприклад, платити податки, збори і мито, виконувати військовий обов'язок тощо [3].

Конституція виступає основним джерелом, визначаючи базові обов'язки, такі як дотримання законів, сплата податків та захист Вітчизни. Конституційні обов'язки є основою правового статусу громадянина. До них належать обов'язок дотримуватися законів, сплачувати податки, брати участь у захисті держави вони мають універсальний характер і є обов'язковими для всіх громадян.

Так, статтею 65 закріплено, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Стаття 66 визначає, що кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки. Статтею 67, закріплено, що кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом. Та статтею 68, що кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності [4]. Тобто, держава відіграє ключову роль у цьому процесі, використовуючи законодавчу владу для встановлення обов'язків та обмежуючи певні права у разі суспільної необхідності. Так наприклад, військовий обов'язок може обмежувати право на свободу пересування, а екологічний обов'язок – право на вільне використання власності. Важливим є забезпечення балансу між правами та обов'язками, щоб уникнути надмірного обмеження свобод. Міжнародні стандарти прав людини наголошують на пропорційності таких обмежень.

Водночас правова культура та правосвідомість громадян суттєво впливають на сприйняття та добровільне виконання цих обов'язків. У суспільствах із високим рівнем правової культури громадяни схильні добровільно дотримуватися встановлених норм, тоді як низький рівень правосвідомості вимагає посилення примусових механізмів. Реалізація юридичних обов'язків може відбуватися у двох формах: добровільній та примусовій. Добровільне виконання є ідеальним сценарієм, що свідчить про розвинену правосвідомість громадян. Важливу роль у цьому відіграє правове виховання, яке формує розуміння необхідності дотримання обов'язків. Повністю підтримуємо думку науковиці І. Костенко, якою зазначено, що згідно з принципами правової держави та гуманітарних стандартів, обмеження прав мають бути обґрунтованими, пропорційними та легітимними. Варто розрізняти безпосереднє обмеження прав, коли певні права забороняються або обмежуються законодавством, і обмеження у реалізації прав, коли можливість виконання права обмежується у певних умовах чи за обставин, визначених законом. При цьому добровільні та примусові обмеження мають бути чітко визначені, а їх за стосунок повинен відповідати вимогам закону та міжнародних стандартів прав людини. Конституція та інші правові акти передбачають механізми обмеження прав у випадках воєнного або надзвичайного стану, проте такі обмеження мають бути тимчасовими та обґрунтованими необхідністю забезпечення безпеки країни та захисту прав і свобод громадян [5]. Примусова реалізація застосовується у разі невиконання обов'язків і передбачає контроль з боку державних органів та накладення санкцій – від адміністративних штрафів до кримінальної відповідальності, при цьому ефективність реалізації залежить від скоординованості державних інституцій та рівня довіри громадян до правової системи.

Слід визначити, що юридичні обов'язки мають певну специфіку. Як от наприклад, військовий обов'язок, який набуває особливої актуальності під час воєнного стану та передбачає участь громадян у обороні країни, що може включати проходження військової служби або виконання альтернативних завдань, він супроводжується обмеженнями прав, наприклад, права на свободу пересування. Обов'язок у податковій сфері при цьому сплата є основою фінансової стабільності держави, відповідно, що цей обов'язок регулюється ще і податковим законодавством та передбачає відповідальність за ухилення від його виконання. До специфічних обов'язків відносяться і юридичний юридичний обов'язок у сфері освіти та виховання та екологічний обов'язок. У першому випадку, включає зобов'язання батьків забезпечити освіту своїм дітям, а також обов'язок держави надавати доступ до освітніх послуг, а правове виховання у цій сфері сприяє формуванню відповідального ставлення до обов'язків з раннього віку. У другому випадку, полягає у збереженні навколишнього середовища також включає дотримання норм щодо утилізації відходів, економного використання ресурсів та участі в екологічних ініціативах.

Висновки. Таким чином, юридичний обов'язок громадянина є складним і багатогранним інститутом, що забезпечує функціонування правової системи та гармонію в суспільстві, вони тісно пов'язані з правами людини, а їх виконання є умовою стабільності суспільства. Його формування ґрунтується на правових нормах, тоді як реалізація залежить від правової культури, правосвідомості та ефективності державних механізмів, де для підвищення добровільного виконання обов'язків необхідне посилення правового виховання та довіри до державних інституцій.

Список використаних джерел:

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
2. Загальна декларація прав людини (1948). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
3. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.
4. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
5. Костенко І. В. Види та особливості обмеження прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. Вип. 83. частина 1. С. 124–129.